

Историји Срба III (Београд, 1923, 244), погрешно схватио овај израз и мислио да он значи камата од 5—6%. Колико ми је познато, ову грешку је први исправио Г. Чермошник у издању Списа дубровачке канцеларије (Загреб 1951), где је у регистру под „pena“ објаснио да „pena de quinque in sex per annum“ значи 20% годишње камате, тј., за пет позајмљених треба вратити шест. Он је на овом месту упозорио на грешку код Јиречека, као и код Мажуранића (у Приносима). За Котор М. овде објашњава тај израз у истом смислу као и Чермошник, на основу поменуте повеље из 1200 г. Изгледа да је ово најстарији помен овог израза у нашим изворима.

И овом приликом М., тумачећи значење термина „labor“ употребљава увредљиви израз „*како се негде чита*“. Ово се односи на Т. Смичикласа. Не треба доказивати да је Таде Смичиклас заузео високо место у југословенској историографији. Нажалост у овом конкретном случају, треба потсетити да се у културном свету ауторитети нигде не потцењују. Грешка у њиховим радовима ни најмање не умањује њихов значај.

Исправка коју М. предлаже за породично име Grabanus није потребна. Породица се увек звала Grabanus, доцније Grabanto, а не Grubanus. Она се, вероватно, женидбеним везама, спојила са породицом Болица, и зато се ова звала Болица—Грабанто. (П. Колендић, Боличин живот блажене Озане, Гласник Скопског научног друштва, V, Скопље, 1926, 345). Да име не потиче од Грубе, Грубан потврђује назив локалитета у Тивту „Грабантово“ тј., земљишни посед породице Грабанто.

И. Синдик

Д-р Глигор Станојевић, Црна Гора у доба владике Данила (Цетиње 1955, стр. 216, цијена 382 динара)

Историски институт на Цетињу издао је наведено дјело Глигора Станојевића, асистента Историског института Српске академије наука у Београду. То је докторска дисертација, брањена на Филозофском факултету у Београду. Иако дјело има много недостатака и грешака, ипак је Историски институт учинио корист нашој науци његовим издавањем, јер и ова дисертација јасно доказује да нијесу сувишни постојећи законски прописи о стицању научног степена доктора наука. У тим прописима је изрично одређено, да се за полагање доктората може пријавити лице „*које има извјесну научну праксу и научне радове*“ или оно лице које се већ за вријеме студија истакло и на универзитету и ван њега „*својим научним способностима и радовима*“. Поред тога се у дисертацији „*мора исцрпно разрадити проблем*

и образложити га“, а референтима и члановима испитних комисија стављено је у дужност да детаљно провјере изнесене податке и изложене закључке (видјети разне законе, уредбе и правилнике о стицању научног степена доктора наука у „Службеном листу ФНРЈ“ бр. 89/1948, 16/1949, 60/1950 и 29/1955). На основу тих законских прописа одговорни су и научно и законски стручни референти и чланови испитних комисија за све грешке и недостатке докторских дисертација које су примљене и одбрањене, јер је сасвим природно да млађи научни радници, који могу и непосредно послѣ завршених дипломских испита пријавити своје докторске дисертације, морају гријешити, пошто је многим од њих пријављена дисертација стварно први солиднији стручни рад.

У дисертацији Глигора Станојевића, као што сам већ рекао, има доста недостатака, а истовремено и доста погрешних података. Све се то могло избјећи и прије усмене одбране дисертације, само да су стручни референти и чланови испитне комисије законски дозвољени им рок искористили да проуче и проконтролишу у дисертацији изложену материју. Да овај мој закључак не би изгледао неоснован и недоказан, ја ћу се у приказу задржати само на неколико важнијих и начелних недостатака и грешака ове дисертације, а готов сам да изнесем још неке, које сам овом приликом пропустио, само ако то неко зажели.

Прва од начелних примједба уз овај рад везана је и за научне и за законске прописе. Наиме још 1907 године академик Јован Томић је нагласио да није детаљно обрадио нека питања из задњих година XVII вијека у својем опширном раду „Црна Гора за Морејског рата (1684—1699)“, јер ће о њима „бити више речи у даљем нашем раду о владци Данилу I Петровићу, који ће доћи на ред после овога о Црној Гори за Морејског рата. Њима је право место тамо, а не овде“ (нав. дјело у издању Српске Краљевске Академије, Београд 1907, стр. V). Послије више од двадесет година Томић је у својој студији „Кад је и с којим смером основана словенска штампарија Димитрија Теодосија у Млецима?“ на више мјеста поменуо владика Данила и његов рад. Говорећи о акцији владике Данила, противу католичке пропаганде у Боки Которској и у Далмацији Томић додаје: „О том раду владике Данила биће опширније речи у посебној монографији о овој личности, по досад необјављеним и неупотребљеним архивским подацима“ (Глас Српске Краљевске Академије СХХХIII, Београд 1929, стр. 49, нап. 2). Мало даље Томић каже да је енергична борба владике Данила противу католичке пропаганде приморала млетачку владу да донесе одлуку о његовом тровању, па је чак била послала и отров далматинским провидурима, жељно очекујући „вест о смрти његовој“. Уз овај детаљ из живота владике Данила Томић одмах додаје: „Досад непознати званични подаци из тајног архива Млетачке Републике о тровању владике

Данила 1717 год. и даљих биће употребљени на другом месту“ (Ibidem, стр. 50, нап. 4). Отада па све до смрти, 22 јула 1932 године (упор. „Записи“ књ. XI, 147—150), Томић је и даље радио на својим студијама из црногорске историје, али није доспео да објави још 1907 године обећању монографију о владици Данилу. За научне принципе, па чак и за прописе Закона о заштити ауторског права, није без интереса питање, које се само собом намеће, што је све био средио академик Томић до своје смрти од студије о владици Данилу и у коме се стадијуму она налазила, те да се тачно означи што је у овоме материјалу заслуга, или, ако хоћемо и грешка, академика Томића, а што заслуга, односно грешка Глигора Станојевића.¹⁾ То је, дакле, била и обавеза и дужност испитне комисије, па вјерујем да се неће ниједан научни радник задовољити само овом једном једином реченицом из предговора студије Глигора Станојевића: „Грађу за обраду овог периода историје Црне Горе црпили смо углавном из архива Српске академије наука у заоставштини Јована Томића. Томић је дуже времена радио у Млетачком архиву и исписивао грађу о Црној Гори која се односи на овај период. Он је намјеравао да напише монографију о владици Данилу, али га је смрт спријечила да доврши намјеравани рад“.*) Станојевић у даљем тексту предговора има само још неколико редака који се односе на начин навођења и цитирања докумената из Томићеве заоставштине, и то је све што се признаје Томићу у предговору и у цијелом тексту ове студије.

Мора се рећи неколико ријечи и о још једном начелу истог карактера. Станојевић је, наиме, користио за свој рад још једну богату архивску грађу, коју је у своје вријеме искоришћавао и Јован Томић. О томе Станојевић у наставку предговора каже ово: „Осим ових података (тј. Томићевих и Перазићевих исписа — Р. Ј. Д.) користили смо се и грађом „Propaganda fide“, која се такође чува у архиву Српске академије наука...“ У даљих неколико редова Станојевић пише да је главни дио те грађе употријебио професор Јован Радонић у своме дјелу „Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века“, али је он (Станојевић) из те грађе искористио и многе појединости, „које Радонићу нијесу биле потребне“, а Станојевићу су користиле „за расвјетљавање односа између Римске курије и владике Да-

¹⁾ Сам Станојевић за један доста нејасни докуменат каже: „Имена у овом документу тако су рђаво транскрибована да смо ми били у недоумици како да их објавимо... Вјероватно Томић није колационирао овај докуменат, јер сигурно не би остало толико грешака“ (стр. 194, нап.). Д-р Александар Соловјев је, на примјер, издао 1947 г. једну пресуду из Богишићеве архиве у Цавтату, па је од ријечи до ријечи исписао и објавио све оно што је уз ту пресуду био само скицирао Богишић, а онда тек даје свој коментар те пресуде (упор. „Гласник“ Земаљског музеја у Сарајеву: за 1947, св. II, стр. 232—235).

*) Курзив је мој у цијелом приказу. Р. Ј. Д.

нила. . .“ (стр. 3). — Овдје је, дубоко сам увјерен, опет учињена једна научна неправда, коју није смјела допустити ни испитна комисија, јер та огромна и драгоценна архивска грађа није нека анонимна заоставштина, већ је то тешки и напорни научни труд познатог нашег научника Д-ра Михаила Гавриловића, о коме је професор Никола Радојчић у Гавриловићевој биографији казао још прије тридесетак година сљедеће: „Почетком 1914 постављен је за опуномоћеног министра и посланика Краљевине Србије на Ватикану у Риму, где је, и поред деликатне политичке мисије, доспевао да сабере огромну историску грађу“ (Станојевићева „Енциклопедија“ s. v. „Гавриловић Михаил др“.)²⁾ Тај Гавриловићев материјал користио је и сам Томић, и то баш у раније поменутом раду о штампарии Димитрија Теодосија у Млестима, па ту наводи и разне податке о владици Данилу из тих Гавриловићевих исписа, али Томић за сваки од тих података изрично наводи цијелу сигнатуру оригиналног документа у архиви Конгрегације за пропаганду вјере, а истовремено уз сваки испис додаје: „У исписима пок. Мих. Гавриловића“ (упор. нав. студију у *Гласу СХХХИИ*, стр. 47, 48, 52, 54, 56, 68). — Говорећи о енергичном раду владике Данила противу унијаћења у Боки и Далмацији, Томић каже: „Овај опрезни и енергични православно прелат-политичар, који у себи већ носи траг од млетачког тровања, хвата се озбиљно у коштац са својим католичким противницима у Боци и у Далмацији, који су га раније били довели под вешала турска, а сада грде и опадају код млетачке владе, јер не желе да виде у Боци и у Далмацији друкчијих православних до унијата“, па уз овај текст додаје сљедећу напомену: „Међу овим Даниловим противницима најистакнутији је Пераштанин Вићентије Змајевић, тадашњи надбискуп задарски, највећи прозелит према православнима, ранији достављач Турцима против Данила, чим га је и довео под вешала турска. На прозелитски рад Змајевића бацше нове и пуне светлости обилато градиво, које је прибрао пок. Мих. Гавриловић из архива Пропаганде Фиде а издаше га С. К. Академија“ (Ibidem, 50—51).

Начелно се мора примијетити и то, да је дисертација углавном рађена на основу једностране и сасвим разумљиво пристра-

²⁾ Ту драгоцену архивску грађу употребио је професор Јован Радонић за свој обимни рад од скоро 750 страна („Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века“, Београд 1950), па је и он учинио неправду према научнику Гавриловићу, јер ако није требало да у самом поднаслову дође објашњење да је дјело рађено по исписима Д-ра Михаила Гавриловића, онда је бар прва реченица у тексту требало да буде о томе, а не, као узгред, на 14 страни, у напомени, скоро неодређено казати: „Материјал из Архива Конгрегације за пропаганду употребљен је према исписима у збирци пок. Д-ра Михаила Гавриловића, бившег посланика Краљевине Србије при Ватикану. Ови исписи чувају се сада у Архиву Српске академије наука“.

сне архивске грађе, јер је стварно једна иста архивска грађа и једнога карактера и у Томићевим исписима из Млетачког архива, и у исписима из Которског и у исписима из Задарског архива, а добрим дијелом и у Дубровачком архиву, док, нажалост, због специјалних прилика и тешкоћа, у Цетињском архиву се скоро и није ништа сачувало од архивске грађе из епохе владице Данила. Тако је углавном и ова Станојевићева дисертација истога карактера као и многобројне студије Јована Томића, за кога је одавно речено да „гледа на целу историју српскога народа под Турцима готово само кроз наочари млетачких провидура“ (упор. „Записи“ XI, 148—150). Но Станојевић има и још једну Томићеву ману, а наиме сувише смјело преводи са италијанског језика, те је велико питање да ли би систематско сравњивање многобројних италијанских цитата било у суштини истовјетно са дословним или само резимираним српским преводима. Ова начелна примједба је обавезивала наредбодавца за састав испитне комисије да одреди и једнога члана који одлично познаје италијански језик XVII и XVIII вијека, као што је ред био и да један њен члан буде одличан познавалац црногорске историје, из које је и сама дисертација. Ако је комисија имала овакве чланове, онда су они морали провјерити и цитате и преводе, као и само знање кандидово језика на коме је стварно скоро сва употребљена архивска грађа,⁹⁾ јер мислим да има и дисертација које су рађене добрим дијелом на основу архивских *регеста*, а не на основу самих докумената, што не би смјело бити, нити то могу дозволити комисије за давање титула доктора историских или ма којих других наука. Да је Станојевић олако преводио, ја ћу навести само један случај, на који ми је скренуо пажњу један одличан познавалац италијанског језика, јер ја слабо познајем италијански, а и мислио сам да је бар онај италијански текст који је дословно наведен у напоменама правилно преведен, пошто је ред да за то гарантује писац, а у овоме случају да за то одговара и сама испитна комисија. Ту се стварно ради само о једној јединој ријечи, но она је тако погрешно преведена, да је упропастила једну драгоцјену и овом једном једином ријечју потврђену чињеницу из и иначе невјероватно поуздане црногорске народне традиције. Наиме, још Симо Милутиновић је 1835 г. објавио једну народну pjesму о истрази потурица у Црној Гори, у којој се налазе и ови

⁹⁾ Многи мисле да штоди њиховом научном угледу ако јавно захвале онима који су им помогли при раду, а један од најпознатијих југословенских научника, Јован Цвијић, уз превод само једне реченице са грчког, коју чак наводи узгредно у напомени, не мисли да ће му се умањити научни углед ако дода: „Ово ми је место превео из Кантакузена г. Ј. Ковачевић“ (Д-р Јован Цвијић, Проматрања и етнографија македонских Словена, Београд 1906,22), а универзитетски професор Д-р Соловјев свој увод у „Књигу привилегија Грбаљске Жупе“ завршава овим ријечима: „Срдечно захваљујем д-ру Станку Шкерљу, професору Унив., који је љубазно прегледао италијанске текстове овог издања“ („Споменик“ САН LXXXVII, 29).

стихови о владици Данилу: „Клети Турци уфатише њега, Свеза-ше му руке наопако, Па га воде варош Подгорици, Ту му руке мало попуштају, У руке му стржев“) колац дају, На који га мисле ударити“ („Историја Црне Горе“, Београд 1835, 38). Та пјесма је касније више пута објављивана, па ју је објавио и Његош у „Огледалу српском“. По тој пјесми и народној традицији писао је Милорад Медаковић у монографији о владици Данилу и ово: „Он је отишао у Љешкопоље и освештао цркву, али паша погази вјеру, те владику везаше и дадоше му стржев колац да носи, на који оћаше паша да набије живог владику“ („Владика Данил“, Београд 1896, 45). Уз Медаковићев текст објављен је и цртеж владике Данила са коцем на рамену, у пратњи турских војника (стр. 46). Ето тај важни и скоро редовно оспоравани детаљ из живота владике Данила налази се у једном савременом тексту који дословно наводи Станојевић у својој дисертацији, али он је само једном погрешно преведеном ријечју учинио српски превод и нелогичним и нејасним. Овај важни текст потиче баш од раније поменутог владичиног непомирљивог непријатеља, Пераштанина Вићентија Змајевића, и у Станојевићевом преводу дословно гласи: „Он (тј. владика Данило — Р. Ј. Д.) је неумољиви непријатељ Турака, којима се са сагласношћу земље заклео на вјечно непријатељство, пошто је носио на раменима мач додијељен му као страшан инструменат његове смрти“ (стр. 38—39). Нелогичност овога превода одмах се може видјети, јер никада се онемо ко је осуђен на смрт не даје — мач у руке и још да га „носи на раменима“!? Срећом, Станојевић је објавио уз овај превод и италијански текст, у коме стоји да је владика Данило носио на раменима „il palo“. У свим италијанским речницима које сам прегледао јасно стоји, да ова ријеч значи „колац“, а никако „мач“, те овај Змајевићев текст гласи: „... пошто је носио на раменима *колац*...“, чим се у цјелости потврђује овај важни детаљ из живота владике Данила, а и сам владика каже у једном своме писму из 1727 године да има тешку болест у ногама, јер је у својој младости за свој народ трпио „узи, окови, жељеза, тамнице, кошницу како^{*)} и апостол Павал за црков и вјеру...“ (Ј. Миловић, „Владика Данило у свјетлости својих досад непознатих писама“ — „Историски записи“ VIII, 354). Италијанска ријеч „palo“ преведена је чак и у школском „Талијанско-хрватском рјечнику“ Д-ра Деановића (Загреб 1948) „колац; мотка“, док већи стручни речници изрично поред те ријечи наводе да је то била *стара варварска казна код Турака*, описујући претходно да та ријеч значи округло, право и равно дрво, дуго метар и по до два

*) Стржев колац је од огуљеног тврдог дрвета, а и данас се у околини Цетиња дубово или церово дрво зове „стржево“.

метра.⁵⁾ Дакле, мјесто да се за несигурне ријечи погледају добри речници или да се припита искуснији и бољи познавалац језика, прави се груба научна грешка, па је читалац доведен у сумњу да ли се може поуздано ослонити и на остали преведени материјал, а онда мора сумњати и у изнесене закључке на основу тако несигурно преведених докумената. Ово ствара код читаоца још једно увјерење, а наимае да се баш због тога налазе у дисертацији на више мјеста поједине италијанске реченице које су цитиране без превода. То су скоро редовно баш они дјелови појединих реченица, који су често срж једне мисли. Када је преведена скоро сва употребљена архивска грађа, онда је требало превести и оваква мјеста, а уколико је нека мисао карактеристична или нејасна, онда иза српског превода навести и одговарајући италијански текст, као што је рађено кроз читаво дјело.⁶⁾

Станојевићу се може начелно замјерити и у начину навођења туђих мисли и туђих текстова, јер се често пута ту не држи ни најосновнијих прописа о ауторском праву, а да олако доноси многе важне начелне закључке, скрећемо пажњу само на један податак, који се налази на 206 страни дисертације. Станојевић ту пише сљедеће: „Ренту од имања црква је добијала у природи, што је сасвим разумљиво због неразвијености робно-новчаних односа; у документима она се назива „камата“. По једном документу из 1701 године, којим се региструју манастирске земље у закупу неких Хумаца, каже се „да се знаду камате земље црквене...“ Овај један једини извор на који Станојевић упућује и на основу којег доноси начелни закључак да се рента од црквених имања називала „камата“ обична је — *штампарска грешка!* У томе документу, објављеном у „Записима“ за 1937 годину, ради се о „коматима“ црквене земље коју су држали неки Хумци у предграђу Цетиња и почетак документа, са поменутом штампарском грешком, гласи „да се знаду *камата* земље црквене

⁵⁾ Италијанску ријеч „il palo“ Станојевић тако стално преводи, јер неколика пута понавља ту исту мисао: „...послије спасавања од турске сабље... послѣје владичијиног спасавања испод турског мача... послѣје спасавања испод турске сабље...“ (с. 39 и 43). Међутим и у цјелим Шврљугином „Хрватско-италијанском речнику“ ријеч колац преводи се само „palo“, а детаљнији италијански речници код те ријечи имају и ова објашњења: „Palo — legno rotondo, diritto, non molto grosso, alto da un metro e mezzo a due...; Palo — si dice il barbaro supplizio, usato già in Turchia: „Anni addietro in Turchia per cose da nulla si condannava al palo“ (Rigutini e Fanfani, Vocabolario italiano della lingua parlata, s. v. Palo); „Palo — legno rotondo, lungo e non molto grosso, per sostegno...; Supplizio turco...“ („Il novissimo Melzi“, s. v. Palo).

⁶⁾ Ову праксу је прије неколике године увела и Академија наука у Београду, јер у поменутом дјелу академика Д-ра Јована Радонића „Римска кудрија и јужнословенске земље“ има сигурно неколике стотине италијанских реченица без превода, чиме је онемогућено огромном броју читалаца да се потпуно користи тим интересантним архивским материјалом.

не...“, али се одмах из даљег текста јасно види да је ту ријеч о „коматима земље“, пошто се у тексту налазе и ове ријечи: „... па други *комат* земље... трећи *комат* двије дионице... четврти *комат* у врх Шеврље...“ („Записи“ књ. XVII, стр. 291). Дакле, не само што се рента од имања није називала у Црној Гори „камата“, но се тај термин није употребљавао ни током прве три четврти XIX вијека ни у Црној Гори, ни у Боки Которској, ни у Херцеговини чак ни за ренту на новац, јер у подацима који су били послати Валтазару Богишићу из тих крајева стоји ово „У сва три предијела камата се зове *интерес*, *добит*, *фајда*... У Боки се каже узео сам новац на *интерес*; у Црној Гори на *добит*, а у Херцеговини на *фајду*, а *не никад камата*“ („Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена“, Загреб 1874, стр. 473).

Послије изношења ових важних недостатака, није се нужно задржавати на многим мање карактеристичним грешкама и омашкама. Иако их има више, наводим само једну. Наиме, у напомени на страни 177 Станојевић пише: „Чуди нас да Ердељановићу није био познат зборник докумената „Il Montenegro...“, а сиромаш Ердељановић је на страни 87 свога дјела „Стара Црна Гора“ — о коме баш пише Станојевић — („Насеља и порекло становништва“ књ. 24, Београд 1926) навео цео наслов тога зборника, па у даљем излагању упућује на око 20 мјеста на исти зборник (уп. стр. 88, 207, 210, 267, 346, 347, 384, 396, 439, 486, 487, 508, 586, 587, 729).

Карактеристично је да Станојевић слабо зна бројну вриједност старословенске ћирилице, па за један познати запис о боју на Цареву Лазу тврди да је од „31 јула“ и са чуђењем додаје: „Како је Ђоровић одједном нашао да је датум овога записа 17 јул, није нам јасно“ (стр. 90). Тај запис је, међутим, објављен и код Владана Ђорђевића („Европа и Црна Гора“, Београд 1912, 44), и код Јована Томића („Глас“ XCVI, 157 и „Питање Царева Лаза“ 48) и код Владимира Ђоровића („Глас“ CLXXXVII, 59) под датумом 17 јула, али је тај датум наведем словима старословенске ћирилице и ту стоји „31“, а то су слова за број *седамнаест* („3“ = *седам* и „1“ = *десет*), а не никако број *тридесет један*! Ту је, дакле, Ђоровић сасвим у праву, а Станојевић је начинио једну грубу грешку.

У Станојевићевој дисертацији детаљно су обрађена три питања: 1) Црна Гора у XVII вијеку (стр. 5—30), 2) питање истраге потурица (стр. 31—44) и 3) питање о боју на Цареву Лазу (стр. 81—96). Прво питање је било већ раније обрађено и ту се скоро дословно наводе сви важнији пасуси из Станојевићевог чланка „Црна Гора у доба Кандиског рата“, објављеног у београдском часопису „Историски гласник“ (бр. 1—2 за 1953). Излажући питање о истрази потурица Станојевић се придружује једном дијелу ранијих историчара и мисли да је истрага „један дужи процес који се одвијао кроз прилично дуготрајну борбу“ (стр. 42).

Иако Станојевић одмах иза тога додаје да је „најобичније национално застрањивање“ (!?) свођење истраге потурица „на неки организован револуционарни акт којим започиње нова етапа у историји једног народа“ (стр. 42—43), није сувишно напоменути да су, између осталих наших историчара, и Јован Томић и Владимир Ђоровић мислили да је стварно истрагу потребно везати баш за догађај везан за тачно одређени датум, те је Томић мислио да је то највјероватније било 1709, а Ђоровић 1707 године (упр. Ђоровићев рад у „Гласу“ CLXXXVII, 23), као што стоји и у познатом запису о истрази везаном за име владике Данила („Гласник“ Друштва српске словесности XVII, 315—316 и факсимил у прилогу; упор. и Станојевићеву дисертацију стр. 36—37.⁷) Овакво мишљење чак изгледа много логичније, јер би било неразумљиво зашто би владика Данило са својим народом и главарима и њихови потомци годинама стварали злу крв у земљи истраживањем потурица „крз прилично дуготрајну борбу“, када се зна да су то била рођена браћа и дјеца ондашњих Црногораца. Мени, пак, не изгледа никакво чудо што и послје првих година XVIII вијека има података о потурчењацима у Црној Гори, па имамо и један документ чак из 1757 године, који не наводи Станојевић, па коме „Турци и христијани“ из Љешанске Нахије поклањају и дају у закуп неке своје земље Петињском манастиру („Записи“ XIX, 163; упор. Станојевићев рад стр. 42). Најприродније је да су се ови муслимани, или како се стално у документима зову „Турци“, који се помињу у Црној Гори и послје године за коју се највише везује истрага потурица, повремено враћали у свој крај, јер је врло често и послје краткога времена одобран повратак у земљу и онима који су били убице и који су због крвне освете или сличних тешких престапа протјеривани из земље или сами из ње бјежали, а таквима је било теже одобрити повратак у земљу, но онима који су из бојазни за живот због своје вјере били пребјегли на сусједну турску територију (упор. А. Соловјев „Одабрани споменици српског права“, Београд 1926, 227—231, Д. Вуксан „Зашто су Вујо и Перо Хераковићи предигли с Његуша“ — „Записи“ XXIV, 316—317 и Ј. Ердељановић „Стара Црна Гора“ 60—62). Тако се, мислим, могао још за неку деценију помињати који муслиманин односно „Турчин“ у ондашњој Црној Гори, а природно је да није могло бити говора о томе да у новим условима ико од млађе генерације пређе у ислам, тј. да се — „потурчи“. Тако се већ у Законику митрополита Петра I помињу само *Црногорци*, *Брђани* и *Приморци*, а о вјерској припадности нема ни помена, а када је све то одавно заборављено, могло се без бојазни казати у Законику књаза Данила: „Иако у овој земљи нема никакве друге народности до је-

⁷) Од 1863 г. стално је једна превучена ријеч у факсимилу читана „поп Јанкову“ шведштану, док стварно превучена ријеч гласи „Пивјанимову“ шведштану (шунку).

дине српске и никакве друге вјере до једине православне источне, то опет сваки *иноплеменик и иновјерац може слободно живјети и ону слободу и ону нашу домаћу правичу уживати како и сваки Црногорац и Брђанин што ужива*“.

Питању о боју на Цареву Лазу Станојевић је такође посветио много простора (стр. 81—96). То су стварно само неприхватљива нагађања, која су у супротности са свим досадашњим подацима и мишљењима о томе боју, јер Станојевић своја излагања своди на закључак да је борба на Цареву Лазу „могла бити 1688 или 1692 године“ и да је то била само једна од „безначајних акција“ (стр. 93—94). Да се то мишљење не може одржати, видјеће се јасно и из новообјављеног архивског материјала у раду Славака Мијушковића, који је баш у овој књизи „Историских записа“ (стр. 196—199).^{а)} Тај нови прворазредни архивски материјал и прије рата познате податке, а нарочито нову архивску грађу коју је објавио професор Владимир Ђоровић из Дубровачког архива (нав. студија у „Гласу“ CLXXXVII, 66 и даље) не могу нимало поколебати Станојевићеве комбинације. Противу тих комбинација је чак и неколико података који се налазе у Станојевићевој дисертацији. Владика Данило се, наиме, повратио из Русије у априлу 1716 године. То се знало и прије рата, као и то да се владика Данило и при одласку у Русију и при повратку из Русије задржавао извесно вријеме у Бечу. У Станојевићевом раду се налази драгоцјена допуна тим предратним подацима, јер генерални провидур 18 априла (1716) извјештава сенат и о томе, „да је за вријеме боравка у Бечу владика (Данило) разговарао са главним министрима и с принцом Евгенијем (Савојским) и да му је том приликом владика поднио извјесне предлоге о својој земљи. Између осталог, по обавјештењу провидура, владика је у Бечу изјавио да ако Аустријанци у рату успију, да продру до Црне Горе, Црногорци ће одмах пристати уз њих“ (стр. 117; упор. и стр. 118—137). Овај детаљ је сасвим расвијетлио један одавно познати докуменат, у коме је ријеч о предлогу владичиног изасланика Николе Рајића принцу Евгенију Савојском о њиховој заједничкој акцији противу Турака. Тај докуменат је објавио још 1928 г. Д-р Алекса Ивић („Записи“ II, 326—328) и употребиљен је и код Станојевића (стр. 119—120). То је записничка изјава владичиног делегата Рајића, забиљежена по наређењу принца Евгенија у Футогу (у Бачкој), гдје се он тада налазио, 22 јула 1716 године. Принц Евгеније је Рајићеву изјаву послао у Беч Ратном савјету са својим личним пропратним писмом од 25

^{а)} Ту се у извјештају од 29 јула 1712 (по н. к.) говори о једној славној побједи Црногораца над Турцима на простору између Градца, Бобије и Ријеке Црнојевића. Баш на томе простору налазе се и вода Влахиња, и брдо Пржњик, и брдо Врањ, а већје на средини између Градца и Ријеке сам Царев Лаз, дакле, све локалитети који се стално вежу за борбу са Турцима на Цареву Лазу.

јула. Евгеније Савојски је сасвим озбиљно схватио предлог владике Данила и његовог изасланика, па предлаже да Ратни савјет о свему овоме поднесе извјештај и самоме цару. У своме писму Ратном савјету — које Станојевић није искористио — Савојски пише и ово: „Са своје стране имам много вере у успех овог предузећа, подложеног јако удаљеним и разноликим опасностима; ипак (сматрам да) не треба пропустити прилику да се непријатељу приреди једна диверзија, тим пре што су ови људи пре кратког времена показали шта су они у стању, и мада је тада у мирним временима надмоћна турска сила одузела њима могућност да своју намеру изврше, ипак се видела код њих добра воља, а садашње прилике се развијају у њихову корист“ („Записи“ II, 328). Када се сви ови подаци и догађаји доведу у везу и када се сада поуздано зна да је и сâм владика Данило посјетио принца Савојског за вријеме бављења у Бечу, онда ми изгледа сигурно да се ријечи принца Евгенија „тим пре што су ови људи пре кратког времена показали шта су они у стању“ могу односити једино на борбу на Цареву Лазу,⁹⁾ јер није било ниједне друге онда значајније борбе с Турцима „пре кратког времена“, а да је та борба била 1688 или 1692 и да је то била само једна од „безначајних акција“, како мисли и тврди Станојевић, онда би цитирано мјесто из писма принца Евгенија од 25 јула 1716 године било сасвим неразумљиво и не би се стварно могло односити на ондашњу црногорску историју. Ријечи принца Евгенија да је тада *надмоћна турска сила одузела њима* (тј. Црногорцима — Р. Ј. Д.) *могућност да своју намеру изврше*“, наиме да се потпуно ослободе турске власти, потврђује мишљење које је прије Станојевићеве дисертације владало у нашој историској науци, а наиме да је у боју на Цареву Лазу до ногу потучена главна претходница турске војске, „но сила турска одоље и (Турци) дођоше на Цетиње и раскопаше цркву и манастир“, како то лијепо и просто пише у Цетињском љетопису (Душан Вуксан, Један необјављени цетињски љетопис — „Записи“ V, 171; упор. наведену Ђоровићеву студију у „Гласу“ CLXXXVII, 64). Тим се потврђују и текстови разних записа о боју на Цареву Лазу у којима стоји да је ту било велико „сраженије брани“, јер у старим текстовима ријеч „*боронь, брань*“ значи не само *бојиште*, већ *истовремено и претходницу једне војске, њене прве одбранбене јединице.*⁹⁾

⁹⁾ Још 1928 г. писао сам о боју на Цареву Лазу („Записи“ III, 135—141), па ми је прије више година, негдје у приватном разговору, на ово мјесто скренуо пажњу професор Видо Латковић, који је претпостављао да овдје може бити ријеч о боју на Цареву Лазу.

⁹⁾ „*Боронь, брань* — поле битвы; передовой, охранный (оборонный) отрядъ войска” — В. Соколовъ и П. Борзаковскій, Историко-литературная хрестоматія, Одесса 1886, *Словарь* стр. 338; упор. П. Шероџић, О запису о бици на Цареву Лазу из манастира Савине и Р. Драгићевић, Два записа о борби на Цареву Лазу — „Историски записи“ III, 286—288 и 289—291).

Двије завршене главе Станојевићеве студије носе наслове „Друштво“ (стр. 169—202) и „Црква“ (стр. 203—216). У првој глави Станојевић се подуже бави питањем „постанка и развитака племенске организације у Црној Гори“, упоређује племенску организацију у Црној Гори са примитивном заједницом народа и родовским уређењем код Грка, Римљана, Келта и Ирокеза, а износи и нешто нове архивске грађе, но сам признаје да ће се коначном расвјетљавању племенског живота у Црној Гори моћи прићи „тек на основу већег броја архивских података“. И у глави о цркви у Црној Гори има нових података, а дјелимично су искоришћени и подаци из ранијег текста, али и за детаљну и поуздану слику црногорске цркве у вријеме владике Данила опет недостаје много савремених аутентичних докумената, те је и то питање само дјелимично обрађено. Када се узме у обзир да наведена архивска грађа потиче добрим дијелом од вјерских и личних непријатеља владике Данила и од разних мисионара и агената за пропаганду римокатоличке вјере, онда се она доиста мора обазриво употребљавати. Ако се извјесни архивски подаци још мало непажљивије резимирају, онда читалац може нека мјеста чак и разумјети друкчије но што је то, ваљда, мислио и сâм Станојевић. Такво је, мислим, ово мјесто: „О њему изричито наводе да је знао само да чита и да пише и да је био *наклоњен свјетовном животу*. У млетачким документима више пута налазимо податке из којих се види да владика Данило *није био испосник*. Можда је то било с циљем да се владика, који је уживао велики ауторитет међу православнима у Боки, дискредитује пред млетачким православним поданицима. У сваком случају он *није био ћелиски смиренник*, него човјек који је активно учествовао у политичком животу Црне Горе и који је иначе показивао велику животну активност. *Ништа људско није ни њему било туђе*. Поводом клевете једне жене, владика у једном писму каже једноставно али мудро: „Сви смо од женах рођени“. Оваква трезвеност показује човјека реалисту. . .“ (стр. 208). Из овога Станојевићевог текста тешко да би ико могао стећи увјерење да су цитираних пет ријечи владике Данила из једнога његовог дугог писма, којим моли старјешину каноника у Кртолима (у Боки) да смири народ и да не дозволи даља *оговарања и клеветања кртољских жена и дјевојака*, јер је сада оклеветана жена предата духовном суду и он ће ријешити „или је гријешна или праведна“, а „кад би се такве ствари пуплико (тј. јавно — Р. Ј. Д.) судиле, то би се велико зло почело а веће доспјело, зашто би и многе госпође принципесе по злу пошле и непоштено суђене биле. Сви смо от женах рођени. . .“ (Ј. Миловић, нав. чланак 348).